

BERUNIYNING ILMIY QARASHLARIDA NATURFALSAFIY KONSEPSIYALAR TAHLILI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15654460>

Umarova Ro'zigul Sheralievna,

Toshkent davlat transport universiteti

“Ijtimoiy fanlar” kafedrası professori v.b.

e-mail: Rozigul37@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0309-245X>

Annotatsiya: Maqolada IX-XI asrlardagi Yaqin va O'rta Sharq, xususan, Markaziy Osiyodagi, ayniqsa, Xorazmdagi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy vaziyat, madaniy yuksalish, Beruniyning hayoti, ilmiy merosi, falsafiy dunyoqarashining shakllanishi, uning tadrijoti, shuningdek Xorazm “Ma'mun Akademiyasi”dagi faoliyati, ilmiy yo'nalish va muammolar bo'yicha tadqiqotlari, uning falsafiy tafakkur tarixida tutgan o'rni tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Yaqin va O'rta Sharq, G'arbiy Yevropa, Renessans, tabiatshunoslik, falsafiy, muammo, ilmiy mantiqiy, intilishi, ilm-fan, tahdid, tajovuz, faol, izchil, ratsional.

Abstract: The article examines the socio-political and economic situation in the Near and Middle East of the 9th-11th centuries, especially in Central Asia, especially in Khorezm, cultural rise, life, scientific heritage, the formation of Beruni's philosophical worldview, his teachings, as well as his activities in the Khorezm “Mamun Academy”, his research on The role of the scientific direction and problems in the history of philosophical thought is analyzed.

Keywords: Middle East, Western Europe, renaissance, natural sciences, philosophy, problem, scientific logic, aspiration, science, threat, aggression, active, consistent, rational.

Kirish

Abu Rayhon Beruniy (973-1048) tarixiy voqealarga boy zamonda yashadi. Bu davrning o'ziga xosligi, undagi kuchli ijtimoiy-siyosiy va g'oyaviy jarayonlar, xususan Xorazmdagi ijtimoiy muhit, ma'naviy hayot, ilmu-fan rivoji, Xorazm Ma'mun akademiasining vujudga kelishi Beruniy dunyoqarashining shakllanishiga ta'sir qildi. Beruniy va uning ilmiy merosi, tafakkurining chuqurligi, ilmiy isbotlash usullarining fundamentalligi O'rta Osiyo va Sharqning boshqa xalqlari tomonidan asrlar davomida yaratilgan boy ilmiy va madaniy an'analarni umumlashtirishda va yanada taraqqiy ettirishda o'z ifodasini topdi. Beruniy yashagan davr arafasida, ya'ni IX-asrdan boshlab Markaziy Osiyo va boshqa musulmon mamlakatlari ma'naviy hayotida ham keskin yuksalish sodir bo'lib, u bir necha asr davom etdi. O'sha davrning ilmiy tiliga aylangan arab tiliga turli chet tillaridan kitoblarining tarjima qilinishi avj oldi. Bu haqda biz barcha G'arbiy

Yevropa tillarida vujudga kelgan maxsus va ulkan tadqiqot adabiyotlarida ham alohida ta'kidlab o'tilganini ko'rishimiz mumkin. Xususan, musulmon xalqlari falsafasining davlat transport universitetimintaqada, ikkinchi mumtoz bosqichi XI-XII-asrgacha Ispaniyada qudratli al-Moraviylar va al-Muvahadiylar xalifaligining rivojlanishi hamda ijtimoiy - iqtisodiy va ilmiy - madaniy aloqalarning Mag'ribda, xususan Shimoliy Afrika, butun Periney yarim oroli (Ispaniya, Portugaliya, janubiy-g'arbiy Fransiya) mamlakatlarida o'rganilishi bilan bog'liqdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).

O'zbekiston olimlari tomonidan Beruniy faoliyatiga oid ko'p ishlar amalga oshirilgan. Xususan, uning merosini tadqiq etishga muhim hissa qo'shganlar qatoriga I.M.Mo'minov, U.I.Karimov, P.T.Bulgakov, V.Y.Zohidov, M.M.Xayrullaev, A.Sharipov, M.Sharipov, B.To'raev, R.Nosirov, J.Tulenov, H.Hasanov, M.B.Baratov, Yu.N.Zavadovskiy, A.Nosirov, R.M.Bahodirov, N.Komilov, M.Quronov, M.A.Usmonov, M.O. Usmonov, O.F.Fayzullaev va boshqalar. Shu o'rinda A.Sharipovning, "Velikiy myslitel Abu Rayxan Beruni" monografiyasida buyuk alloma dunyoqarashini yaxlit holda tasvirlashga bo'lgan urinishni alohida ta'kidlash zarur.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Yaqin va O'rta Sharqda IX-asrdan boshlanib bir necha asr davom etgan va turli mamlakatlarda qisqa vaqt ichida o'zining yuksak nuqtasiga ko'tarilgan bu madaniy ravnaq so'nggi yillarda adabiyotda Renessans (Uyg'onish davri) deb tavsiflanmoqda. IX-XII-asrlardagi O'rta va Yaqin Sharqdagi madaniy ko'tarinkilik ko'pgina sharqshunoslarning asarlarida "Arab Renessansi" nomi bilan ko'rsatiladi, bu esa aslida haqiqiy tarixiy faktlarga asoslanmagan, umuman ob'ektiv haqiqatni aks ettirmaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, u davrdagi Renessansda arablarga bo'ysundirilgan barcha xalqlarning madaniy yutuqlari barobar ishtirok etgan va bir butun holda IX-XII-asrlar Renessansini tashkil etadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, Uyg'onish davri madaniyati, fani, falsafasining o'ziga xosligini talqin qilishda ham turli xil qarashlarni ko'ramiz. Xususan, ba'zi adabiyotlarda, "Uyg'onish davrining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shunda ediki, unda antik madaniyat yutuqlarining uyg'onishini, uning tiklanishini ko'ramiz"³⁶⁹, deyiladi. Akademik M.Xayrullaev e'tiroz bildirib, uni antik madaniyatni tiklash, uyg'otish deb talqin qilish noto'g'ridir; antik madaniyatni tiklash uning uyg'onishidan kutilgan maqsad emas, balki asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi deb tushuntirish to'g'riroq bo'lsa kerak, deydi³⁷⁰. Bizningcha, u haqiqatga yaqinroq talqindir. Agar antik madaniyatni tiklash maqsad bo'lganda, uning sezilarli barcha natijalari Uyg'onish davri madaniyatida o'z aksini to'laroq topgan bo'lur edi. Lekin biz bunday manzarani kuzatmaymiz. Hatto qadimgi grek adabiyotining oqsoqoli Gomerning "Iliada", "Odissey" sining O'rta asr Sharqida qay darajada ma'lum bo'lganligi, o'rganilganligi haqida ma'lumotlar kam. Ana shunday ma'lumotlardan birini Beruniy beradi. U o'zining "Hindiston" asarida Gomer

³⁶⁹ Конрад Н.И. Запад и Восток. -М.: Наука. 1966. – С. 494.

³⁷⁰ Қаранг: Хайруллаев М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. -Тошкент: Ўзбекистон, 1971. – Б. 91.

misralarini eslatib o'tadi, bundan uning O'rta asr Sharqining eng yirik olimi Beruniyga ma'lum bo'lgani ko'rinib turadi, ammo Gomer nomini na arab, na forsiy va na turkiy asarlarda uchramiz.

Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Tadqiqotchilar kuzatishlaricha, manbalar ma'lumotlariga ko'ra Beruniyning tabiatshunoslikka bo'lgan qiziqishi bolaligidan boshlangan bo'lsa, fundamental tabiatshunoslik fanlari – matematika, astronomiya, fizika, ximiya, ilmi hisob, handasa kabi sohalarda yuksak saviyali ilmiy kuzatish, tadqiqotlarni amalga oshirish, o'lchashlar – shahar va boshqa maskanlar joylashgan o'rnini Quyosh, Oy, yulduzlar holatiga qarab aniqlash, oraliqdagi masofani o'lchash, Qibla tomonni, ramazon oyi boshi, oxirini aniq aytib berish darajasiga 14-16 yoshlardayoq erishgan bo'lsa³⁷¹, falsafa bilan X asrning 90-yillari ikkinchi yarmidan shug'ullana boshlagan. Xususan, Shayx-ur-Rais Ibn Sino bilan maktublar vositasida qizg'in, davomiy va shiddatli bahs-munozaralarga kirishgan³⁷² (997) va asosan Xorazm "Ma'mun Akademiyasi"dagi, undan keyingi yetuklik va balog'at davrida muhim falsafiy masalalar, shu jumladan, borliq muammosi bilan shug'ullangan.

Biroq, Beruniyga xos bo'lgan bilimdonlik, ijodiy-tanqidiy tafakkur usuli, uning ilm – fandagi ideali, falsafaga munosabati, falsafiy muammolarni o'rta qo'yishi, ularni oxirigacha ilmiy mantiqiy isbotlab berishga intilishi ilm-fan, falsafani turli tahdid, tajovuz, hujumlardan faol, izchil va ratsional himoya qilishida yaqqol namoyon bo'lgan desa bo'ladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations)

Yuqorida ko'rsatilgan manbalar ma'lumotlari tahlili shuni ko'rsatadiki, Beruniyning 1010-1017 yillarda Xorazm "Ma'mun Akademiyasi" ("Majlis ul-ulam")dagi faoliyati benihoya shiddatli va keng ko'lamda boshlangan. U asosan quyidagi 3 ta yo'nalishda bo'lgan:

I. Xorazmshohlar "Ma'mun Akademiyasi"ning qator ilmiy tadqiqotlar yo'nalishi rahbari, akademiyaning raisi, tashkilotchisi va fundamental tadqiqotlar yetakchisi.

II. Xorazmshoh Abu-l Abbos Ma'mun II ibn Ma'munning eng yaqin odami - a'yoni, davlat maslahatchisi, tashqi siyosat, elchilik aloqa va munosabatlari uchun mas'ul, mutasaddi rahbar.

Shayx-ur Ra'is ibn Sino bilan Arastuning "Fizika", "Osmon va olam haqida" nomli kitoblaridagi 18 ta dolzarb va murakkab, hal qilinmagan naturfalsafa muammolari bo'yicha davomli yozma ilmiy bahs-munozaralar olib bordi.

- Beruniy o'nlab katta-kichik ilmiy kuzatish, tadqiqotlarni, shu jumladan, "At-Osor-ul-boqiya" kabi asarlarini yaratdi.

- Ray, Jurjon, Qiyot va Gurganjda Beruniy bilan ibn Iroq, Al-Masixiy o'rtasida katta ma'noda va davomli ilmiy hamkorlik yo'lga qo'yildi. Bu Ibn

³⁷¹ Каримов У.И. Абу Райхон Беруний //Беруний туғилган куннинг 1000 йиллигига – Тошкент: Фан, 1973. – Б. 19-31; Булгаков П.Г. Жизнь и труды Беруни. – Тошкент:Фан. 1973. – С.30.

³⁷² Каранг: Булгаков П.Г. Жизнь и труды Беруни. – Ташкент:Фан, 1973. – С.62. Завадовский Ю.Н. Абу Али Ибн Сина. Опыт критической биографии. – Ташкент: Фан, 1958; Захиди А. К вопросу о времени создания Хорезмской Академии Маъмуна //Общественные науки в Узбекистане. - 2006. № 1-2. - Б. 14-21.

Iroqning 12 ta, Al-Masixiyning 12 ta, Ibn Sinoning 10 ta asari, shuningdek, “Ma’mun Akademiyasi”dagi boshqa olimlarning boshqa asarlarining Beruniy rahbarligida, homiyligida va uning nomiga bag‘ishlab yozilgan fundamental ilmiy tadqiqotlarida o‘zining yaqqol ifodasini topgan edi. Beruniyning Xorazm “Ma’mun Akademiyasi” tashkilotchisi, raisi bo‘lib xizmat ko‘rsatgan 1010-1017 yillarda bitilgan yana 10-15 asarini ham qo‘shib hisoblaganda, uning bu yerda jami 50-60 ta eng asosiy asarlari yaratilganligi e‘tiroflidir.

- Beruniy ilmiy izlanishlari, ijodida G‘azna davri ayniqsa sermaxsul bo‘lganligini ham qayd etish lozim. Eng muhim asarlari “Geodeziya”, “Mashhoixiri Xorazm”, Roziy va o‘zining bibliografik fixristi kabi 1021-1027 yillarda yaratgan asarlari aslida Xorazmda yig‘ilgan materiallarining umumlashtirilishi natijasi bo‘lib, ular G‘azna davrining birinchi o‘n yilligida kitob holiga keltirilgan.

- Beruniy ilmiy ijodi, faoliyati va merosining Sulton Mas‘ud G‘aznaviy, Sulton Mahmud G‘aznaviy davrlarida jahonga mashhur qomusiy asarlari– “Xindiston”. “Al-qonun al-Mas‘udiy”, “Kitob-us-saydana”, “Kitob-ul jamaxir” (minerologiya) va shu kabilar yaratildi. Bu asarlarda turli ilm sohalariga oid tadqiqotlar natijalari aks etgan. Ularning bir qanchasini misol tariqasida ko‘rsatib o‘tish o‘rinlidir.

- Ximiya sohasida Beruniy Gurganchda solishtirma og‘irlik masalasiga risola bitib, unda har bir modda o‘zining solishtirma og‘irligi bilan alohida xususiyat kashf etishi to‘g‘risida fikr-mulohazalarini bildiradi.

- Geografiya masalalariga bag‘ishlangan asarlarida yerning shakli va o‘lchamlari muammosiga e‘tiborini qaratadi, uning geografik maketini – globusni yaratadi. Shuningdek, gidrologiya, mineralogiya sohalaridagi ilmiy izlanishlarini olib boradi.

- Beruniyning hayot yo‘li, siyosiy faoliyati, ilmiy ijodi, uning 2 ta: Xorazm “Ma’mun Akademiyasi”dagi hamda G‘aznadagi davrga ajratilishi, ularning biz ko‘rsatib o‘tgan subbosqichlari bo‘lganligini umumlashtirilgan tarzda ko‘rsatib o‘tish mumkin.

Adabiyotlar

1. Умарова, Р. Ш. (2019). Бытие и философские взгляды Абу Райхана Беруни. *Достижениуа науки и образованиуа*, (3 (44)), 32-33.
2. Ramatov, J., & Umarova, R. (2021). Central Asia in IX-XII Centuries: Socio-political Situation, Spiritual and Cultural Development. *Academicia Globe: Inderscience Research*, 2(04), 148-151.
3. Умарова, Р. (2015). Некоторые аспекты взаимоотношений природы, человека и общества во взглядах Абу Али Ибн Сино и Абу Райхан Беруни. *Theoretical & Applied Science*, (10), 127-129.
4. Умарова, Р. Ш., Абдукаримова, Г. Б., & Тухтабоев, Э. А. (2019). Вклад Абу Райхана Беруни в развитие философии Ближнего, Среднего Востока и мировой науки. *Проблемы науки*, (12 (48)), 65-66.
5. Умарова, Р. Ш. (2019). Основы духовно-нравственного воспитания молодежи в трудах Абу Райхана Беруни. *Проблемы науки*, (4 (40)), 56-57.

6. Умарова, Р. Ш. (2020). Натурфилософиуа Абу Райхана Бируни. *Вестник науки и образованиуа*, (4-1 (82)), 35-37.
7. Umarova, R. S. (2019). Fundamentals of spiritual and moral education of youth in the works of Abu Rayhan Beruni. *Problems of science*, no. 4 (40).